

KUR'AN'IN CEM'İ MESELESİ

Ass. Sadık KILIÇ

Miladî tarih 610 u gösteriyordu Hz. Muhammed'e ilk vahiy geldiğinde. O, insanlığı kurtuluşa çağıran, karanlık dünyada yolları aydınlatan bir nur idi. Bu görev için ilahî bir terbiyeden geçmiş, ve nihayet kemâl döneminde görevlerin en yücesi ile görevlendirilmişti : «Oku! Yaratan Rabbinin adıyla, ki O; insanı bir kan pıhtısından yarattı. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir (...)» (1). Çetin bir görev bekliyordu O'nu. Bir peygamberdi ve her şeyden önce görevi de «tebliğ» idi : «Ey peygamber, Rabbinden sana indirilene tebliğ et. Eğer (böyle) yapmazsan risaletini tebliğ etmiş olmazsın. (Korkma) Allah seni, insanların şerrinden korur» (2). O'nun direktiflerinin kaynağını da elbette Kur'an-ı Kerim teşkil edecektir; O, ancak Kur'an'a uymakla yükümlüydü : «(Habibim) de ki, ben size Allah'ın hazineleri benim yanımdadır veya ben gaybı biliyorum demiyorum. Ben ancak bana bildirilene tâbi oluyorum (3)» (...) Deki, O'nu kendiliğimden değiştiremem. Ben ancak, bana bildirilene tâbi oluyorum. Eğer Rabbime isyan edersem, büyük bir günün azabından korkarım» (4).

Resulullah görevinde son derece titiz idi. Vahiy telâkki ederken ve sonraki davranışları bunu ortaya koyar. Vahiy hali vukû bulduğunda, bildirilene çabuk ezberlemek için dilini hareket ettiriyor (5), gelen vahiyleri özel katiplerine kaydettiriyor (6), buna

(1) 'Alak, 1-3.

(2) Mâide, 67.

(3) En'am, 50.

(4) Yûnus, 15.

(5) Kıyâme, 16.

(6) Şaḥîh-i Buḥârî, I, 4.

mukabil Kur'an ile karışmasını diye kendi sözlerinin kaydedilmemesini ashabından istiyor (7), vahyin muhtevasını çeşitli şekillerde ümmetine açıklıyor (et-Tebyîn), sahabe tarafından yazılan kısımları kontrol ediyor ve Kur'an'ı her sene ramazan ayında baştan sona kadar Cebrâil'e arz ediyordu. Karışıklığı önlemek için de, gelen vahyin nereye konulacağını belirtiyordu. Bu keyfiyeti gelen haberler te'yid etmektedir: «İbnu 'Abbâs (ö. 68/687), 'Osmân b. 'Affân (ö. 36/656)'a Enfâl ile Tevbe surelerinin arasını niçin besmeleyle ayırmadınız da birbirine bitıştirdiniz? diye sorduğunda Hz. 'Osmân şöyle cevap verir: «Vahiy nazil olduğunda Resûlullah, kâtiplerinden birini çağırıyor ve; —Bu ayeti içinde şöyle şöyle zikredilen sûreye koyun» diyordu. Enfâl Medîne'de nazil olanların ilklerindendi. Berâe ise son inenlerden. Resûlullah Enfâl sûresinin Berâe'den olup olmadığını bize beyan etmeden vefat etti. Bunun için ikisini birbirine bitıştirdim, ikisi arasına besmeleyi yazmadım. Enfâl'i Tevbe'den ayırıp, sonra Berâe'yi yazdım» (8). Böylece sabit oluyor ki, Kur'an sûreleri bu şekilde bir araya getiriliyor ve yerlerinde konuluyordu (9).

Çeşitli yerlere yazılan vahiyleri bir kitap haline getirmek Resûlallah devrinde mümkün olmamıştı. Ancak şunu belirtelim ki, sahabenin, kendine ait ve tertip yönünden farklılıklar gösteren şahsî nüshaları eksik değildi. Sahabenin güzidelerinden olan 'Ömer b. Hattâb, 'Ali b. Ebî Tâlib, 'Ubey b. Ka'b, 'Abdullâh b. Mes'ûd gibi şahsiyetlerin şahsî nüshalara sahip oldukları bilinmektedir (10). Bu şahsî nüsha sahiplerinin hepsi Kur'an'ı okumuş, Resûlullah'a da arz etmişlerdi. 'Abdullâh b. Mes'ûd (ö. 32/652) Mekke'de okumuş ve orada arz etmişti. 'Ubey b. Ka'b (ö. 20/641) ise hicretten sonra okumuş ve o zaman arz etmişti. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) ise her ikisinden sonra okumuş ve hepsinden sonra arz etmişti. Son arz idi. Zira, Peygamber (s.a.v)'in vefat yılında olmuştu (11). Fakat özel nüshaların dışında, herkesin elinde dolaşan tek bir nüsha

(7) Şahîh-i Müslim, IV, 2298.

(8) İbnu Ebî Dâvûd (ö. 317/929), Kitâbu'l-Meşâhif, s. 31-32.

(9) ez-Zerkeşî, Bedru'd-Din (ö. 794/1392), el-Burhân fi'Ulûmi'l-Kur'an, I, 234.

(10) Kitâbu'l-Meşâhif, s. 50, 54.

(11) er-Râfi'i, Şâdık (ö. 1355/1936), I'câzu'l-Kur'an, s. 32.

mevcût değildi (12). Ancak, vahyin yazıldığı sahifelerin bir örneği de Resûlullah'ın evine bırakılıyordu (13). Şu var ki, az sonra zikredeceğimiz sebepler yüzünden Resûlullah'ın parça parça vahiyleri tek bir nüsha haline getirmesi, hayatında mümkün olamamıştı. Ama böyle bir şey işaret olarak mevcûttur. Kur'an'daki ayetler böyle bir mushaf fikrini zaten kafalarda uyandırıyor : «(O) temiz sahifeleri okuyan, Allah (tarafın)dan (gönderilen) bir peygamberdir» (14). Bu ayet-i Kerime varken dağınık haldeki ayet ve sûreleri tek bir nüsha halindeki sahifelere yazmanın zorluğu nasıl tasavvur edilir? (15).

Resûlullah devrinde te'lif yapıldığına dâir olan habere gelince : Zeyd b. Sâbit diyor ki : «Biz Resûlullah'ın huzurunda kağıt parçalarından Kur'an'ı te'lif ediyorduk» (16). Fakat bu te'lif, Resûlullah'ın irşâdına göre ayetleri tertip etmekten ibaretti. Bu tertip Cibrîl tarafından bildiriliyordu. Varid olmuştur ki, Cibrîl, falan ayeti falanca yere koyun dendi (17).

Nazil olan vahiylerin tek mushaf halinde cem'inin geri bırakılmasının ise bazı sebepleri vardı. Bir kere Kur'an toptan değil, çoğunlukla zaman içinde cereyan eden hadiseler ve olaylar vesilesiyle kısım kısım iniyordu. Bundan ötürü de vahyin bitmesini beklemek gerekiyordu. Resûlullah, hayatta olduğu müddetçe vahyin tamamlanması söz konusu olamazdı. Şayet bu zaman bitmeden cem' işine başlansaydı, karışıklıklar çıkabilirdi. Zira tertip edilmesi halinde, oraya girebilecek yeni ayetler, bu tertibi değiştirebilirdi. Vahyin inkıtâna kadar Allah onu muhafaza etti ve daha sonra bu cem' işine halifeleri muvaffak kıldı (18). Dağınık vahiylerin bir mushaf haline getirilmeyişinin sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür :

a) Bir mushaf halinde yazılmasını gerektiren Hz. Ebû Bekr zamanındaki hadiseler (Yemâme savaşları) ile, çoğaltılıp çeşitli

(12) ez-Zerķânî, Muḥammed 'Abdu'l-Azîm, Menâhilu'l-'Irfân fi Ulûmi'l-Ḳur'ân, I, 247.

(13) 'Abdu'llâh ez-Zencânî, Târiḥu'l-Ḳur'ân, s. 22.

(14) Beyyine, 2.

(15) Zâhid el-Kevşerî, Maḳâlât-ı Kevşerî, s. 8, 9.

(16) Suyûṫî, Celâlu'ddîn (ö. 911/1505), el-İtḳân fi 'Ulûmi'l-Ḳur'ân, I, 62; Menâhil, I, 247.

(17) Menâhil, a. y.

(18) el-Burhân, I, 253.

merkezlere gönderilmesini zorunlu kılan Hz. Osman zamanındaki sebepler (kıraat ihtilafları) bu devirde mevcûd değildi.

b) Resûlullah'a inen vahiylerin hüküm ve tilavetinde nesh olma ihtimali mevcûttu.

c) Kur'an bir defada nazil olmadı. O yirmi küsur yılda parça parça (müneccemen) nazil oldu.

d) Ayet ve sûrelerin tertibi nüzûl sırasına göre olmayıp, vahyin nüzûlü sebeplere göre oluyordu (19).

Durum böyleyken Kur'an bir mushaf halinde bir araya getirilseydi, her nesih ve yeni bir sebep ortaya çıktığında yeniden bir düzenlemeye maruz kalacaktı. Fakat vahyin bitmesiyle ve Peygamber (s.a.v)'in irtihal etmesiyle durum açıklığa kavuşunca, nesihten emin olundu ve böylece tertip de kesinleşti. Artık dağınık vahiy mal, zemesini bir nüsha veya nüshalar halinde derlemeyi zorunlu kılan sebepler de ortaya çıkınca Allah (c.c) bu işe Hulefâ-i Râşidîn (r.a)'i muvaffak kıldı. Allah Teâlâ'nın : «Muhakkak ki O'nu biz indirdik, O'nun koruyucusu da biziz» (20) sözünün en büyük tasdikcisi olarak, Kur'an'ı muhafaza ve Şeriatın aslını korumak gayesiyle bu görevi yerine getirdiler (21).

Kur'an'ın Cem'ini Hazırlayan Sebepler :

Sahabe, harpde ve seferde iken yazılı Kur'an sahifelerini yanlarında bulundurmaktan men'edilmişlerdi. Sahifelerin düşman eline geçmesinden korkuluyor (22) ve bu husustaki Peygamber emrine uyuluyordu. Fakat Hz. Ebû Bekir zamanında zuhur eden Yemâme harbinde bir çok Kurrânın şehid düşmesi, cem' için bir sebep oldu. Artık Kur'an'ı cem' etmek bir zarûret halini almıştı (23).

Bundan şunu anlıyoruz : Kur'an'ın tam muhafaza edilebilmesi için kitabet yeterli değildi. O'nu bizzat nazil olduğu gibi duyan,

(19) Menâhil, I, 248; Bedruddîn el-Aynî (ö. 850/1446), 'Umdetu'l-Kâri fi Şerh-i Şaḫîḫ-i Buḫârî IX, 303

(20) Hicr, 9.

(21) el-Burhân, I, 248, 249.

(22) Şaḫîḫ-i Müslim, III, 1491; Sunenu Ebî Dâvûd, II, 35.

(23) Maḳâlât-ı Kevserî, s. 9.

Resûl'e arzeden ve öylece hafızalarında saklayan kimselere de büyük ihtiyaç vardı.

Kurrâdan çoğunun şehîd edilmesiyle ortaya çıkacak tehlikeyi ilk sezen Hz. 'Ömer olmuştu. Kur'an'ı cem' etmesini Hz. Ebû Bekir'e teklif ettiğinde halifenin mütereddit olmasının sebebi bu işten kaçınmak değil, belki de insanların bundan böyle hıfz ve ezberde gevşeklik gösterecekleri endişesini taşımış olmasıydı (24). Fakat yine de Hz. Peygamber'in yapmadığı bir işi yapmaktan kaçınmak istiyordu.

Cem' işini üstüne alan Zeyd b. Sâbit anlatıyor: «Yemâme savaşından sonra Ebû Bekir bana haber yolladı. Gittiğimde 'Ömer Ebû Bekir'in yanında bulunuyordu. Ebû Bekir bana: «'Ömer bana geldi, Yemâme harplerinde bir çok Kur'an hafızının şehîd düştüğünü, harb meydanlarında Kur'an hafızlarının şehîd düşmesiyle Kur'an'dan birçoğunun zayi olmasından korktuğunu, bu yüzden benden Kur'an'ı cem' etmemi istedi. Ben de: «Allah'ın Resûlünün yapmadığı bir işi nasıl yaparım?» dedim. 'Ömer yemin etti ve bunun hayırlı bir iş olduğunu söyledi. İsteğini tekrarlamaya devam etti.. Ve nihayet Allah bu işe aklımı yatırdı ve gönüme ferahlık verdi. Böylece 'Ömer'in fikrine iştirak ettim. Sen ise gençsin (25), akıllısın, seni itham edecek bir söz de yok. Kur'an'ı araştırarak (tetabbu') topla!» (26). Zeyd b. Sâbit şöyle devam ediyor: «Vallâhi bir dağı taşımayı bana teklif etselerdi, dağı taşımak Kur'an'ı cem' etmekten daha zor olmazdı. Ebû Bekir bana ısrarda devam etti durdu. Nihayet Allah, Ebû Bekir ile 'Ömer'in kalbini nasıl ferahlattıysa, benim de göğsüme genişlik verdi. Ve Kur'an'ı yazılı olduğu hurma dallarından, beyaz taşlardan ve insanların hıfzından araştırdım. Tevbe sûresinin son iki ayetini; Ebû Huzeymetu'l-Enşârî'nin yanında buldum: «Andolsun size içinizden şerefli bir peygamber gelmiştir (...)» (Tevbe, 128, 129).

Bu haberlerden şimdilik şunu çıkarabiliriz: Kur'an ahd-i Resûl'de sahifelere yazılmıştı, fakat dağınık bir haldeydi. Bu da-

(24) A.e., s. 8, 9.

(25) Zeyd, bu sıralarda 22 yaşındaydı. Hz. Peygamber Medine'ye ayak bastığında ise 11 yaşında bulunuyordu (İbnu Keşîr, Ebû'l-Fidâ (ö. 774/1372) el-Bidâye ve'n-Nihâye, V, 346.

(26) 'Umdetu'l-Kari, IX, 303.

ğınık sahîfeleri Hz. Ebû Bekir (r.a) bir araya topladı (27). Bu hususu te'yid eden rivayetler, ondan önce bir cem' işinin olmadığını göstermektedir. Beyhâkî (ö. 458/1066) ise : «Kur'an'ı ilk cem' edenin Hz. 'Osmân olduğu meşhur olmuştur. Durum açıkladığımız şekilde, öyle değildir. Doğrusu şu : Dağınkı sahîfeleri bir mushaf halinde ilk cem' eden, Ebû Bekir eş-Şiddîk'tir. Sonra 'Osmân halife olunca kıraat ihtilaflarından korktu ve neticede, daha önce cem' edilen mushafın çoğaltılarak istinsahını emretti» demektedir (28). el-Bâkîllânî (ö. 403/1012) de : «Bir cemaat, Kur'an'ı iki kapak arasında ilk cem' edenin Ebû Bekir olduğunu söyledi. Meşhur olması ve haberlerin onu te'yid etmesi sebebiyle seçip beğendiğimiz görüş budur» der (29). Şi'iler tarafından ik cem'i yaptığı iddia edilen Hz. 'Ali (ö 41/661) ise : «Mushaflara hizmet hususunda insanların en fazla sevap kazananı —Allah'ın rahmeti üzerine olsun— Ebû Bekir'dir. Çünkü O; Allah'ın kitabını ilk cem' edendir» der (30).

Suyûtî'nin naklettiği habere gelince : Buna göre Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir, Peygamberimizin evinde bulunduğu Kur'an sahîfelerini bir iple bağlamıştı (31). Hz. Ebû Bekir'in bağladığı bu sahîfeler tam bir Kur'an nüshası değildi; öyle olsaydı Zeyd b. Sâbit'in başında bulunduğu Kur'an'ı cem' etme komisyonunu kurmazdı. Çünkü bu sahîfeler Peygambere ait idi. En çok itimat edilecek nüsha bu olmalıydı. Belki de Hz. Peygamber kendine ait bir Kur'an nüshası temin etmek istemiş ve bunu birine yazdırmış fakat tamamlamadan vefat etmişti. Muhtemelen bu fikir Hz. Peygamber'e çok sonraları gelmişti; önceden böyle bir düşüncesi olsaydı mushafı tamamlanmış olurdu (32).

Şimdi de cem'i ilk defa yapanın Hz. 'Ali olduğuna dair gelen haberleri inceleyelim :

(27) el-Askalânî, İbnu Hacer (ö. 852/1448), Fethu'l-Bâri, IX, 10.

(28) el-Burhân, I, 235.

(29) Ebû Bekir el-Bâkîllânî, Nuketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'an, s. 353, tah. Dr. Muhammed Zeğlûl Selâm.

(30) Menâhil, I, 253; 'Umde, IX, 304.

(31) el-İtkân, I, 58.

(32) Kur'an'ı Kerîm Tarihi Ders Notları, Muhammed Hamîdu'llâh, s. 42; çev. Doç. Dr. Suat Yıldırım, Erzurum - 1978.

İbnu Nedîm (h. IV. asır sonraları) «Fihrist»inde şöyle bir haber nakleder : «... 'Ali, insanları Resûlün vefatı esnasında şaşkın şaşkın gördüğünde, Kur'an'ı cem' edinceye kadar sırtından hırkasını çıkarılamamaya yemin eder. Üç gün evine kapanır ve Kur'an'ı cem' eder. Bu; kalbden Kur'an'ın kendisinde cem' edildiği ilk mushafdır. Bu mushaf ca'ferîlerin elindeydi. Zamanımızda Ebû Ya'lâ Hamza el-Hüseynî'lerin yanında, Hasan evlatlarının elden ele dolaştırdığı, 'Ali b. Ebû Tâlib hatırıyla yazılmış ve bazı sahifeleri dökülmüş bir mushaf gördüm» (33). Bu haber hakkında Sâdık er-Râfi'î der ki : «Bu haberin şî'i bir haber olduğunu zannediyoruz; zira, bu haber meşhur olmamıştır» (34). İbnu Ebî Dâvûd, Kitabu'l-Meşâhif'de buna benzer bir haberi, Muhammed b. Sîrîn'den nakletmektedir : «Resûl-i Ekrem vefat edince, 'Ali (k.v), cum'a namazının dışında Kur'an'ı bir mushaf halinde cem' edinceye kadar hırkasını bürünmemeye yemin etti ve yaptı da. Ebû Bekir yanına geldiğinde : —Ey Hasan'ın babası, Emirliğimi istemedim mi, yoksa? diye sordu. Ali : —Hayır vallahi, ben ancak hırka bürünmemeye kasem ettim, dedi ve O'na bey'at etti. Ebû Bekir de geri döndü (35). Bu haber hakkında Ebû Dâvûd, ravilerden Eş'as'ın «leyyinu'l-Hadis» olduğunu, buradaki cem'den maksadın; hızını tamamladı demek olduğunu; zira, Kur'an'ı hıfzeden kimse hakkında, «Kur'an'ı cem' etti» de denildiğini ifade etmektedir (36). Kitâbu'l-Meşâhif'de tahric edilen bu haber için Buḥârî (ö. 256/870) şarihi, el-'Aynî ise : «... Bu haber, isnâdı munkatî' olması dolayısıyla zayıftır. Şayed doğruluğunu kabul etsek bile, burada cem' ile kastedilen; kalbde hıfz edildiğidir» der (37). Suyûtî, İbnu Sîrîn'in 'İkrime'den naklettiği şu haberi kaydeder : Ebû Bekir'in hilâfeti başladığında 'Ali b. Ebû Tâlib evine kapanır. Ebû Bekir'e, «Sana bey'attan çekindi» denilir. Ebû Bekir yanına geldiğinde : —Bana bey'at etmek istemiyor musun? diye sorduğunda, 'Ali : —Gördüm ki, Allah'ın Kitabı'na ziyadeler yapılıyor, kendi kendime Kur'an'ı cem' etmedikçe namazın dışında elbise giymemeye söz verdim, der. Ebû Bekir de : —Ne güzel düşünmüşsün, diye kar-

(33) İbnu Nedîm, Muhammed b. İshâk, el-Fihrist, s. 42.

(34) I'câzu'l-Kur'an, s. 32, 33.

(35) Kitâbu'l-Meşâhif, s. 10.

(36) A.e., a.y.

(37) 'Umde, IX, 304.

şılık verir. Muhammed b. Sîrîn, 'Ikrim'e (ö. 105/723)'ye : —O'nu, ilk inzal olunduğu şekilde mi te'lif ettiler? diye sorduğunda, 'Ikrim'e : —İnsanlar ve cinler bir araya gelseler buna kadir olamazdı, diye cevap verir. İbnu Eşteh, bu haberi İbnu Sîrîn'den başka bir şekilde nakleder. Bu haberde Hz. 'Ali'nin, mushafına nâsîh ve mensûhu da yazdığı, İbnu Sîrîn'in bunu elde etmek istediği, bunun için Medfne'ye yazdığı, ancak elde edemediği kaydedilir (38). Bu haberlerde söz konusu edilen cem' ulemânın da ifade ettiği gibi, hıfzdır. «Cem'e ahdedti», yani; «hıfzını tamamlamaya ahdedti» demektir. Miktarı ne kadar olursa olsun, Kur'an'dan biraz yazan kimselere de câmi' denildiğini gelen haberlerden anlıyoruz. Şa'bi (ö. 105/723) : «O'nu altı kişi cem' etti : 'Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Mu'âz b. Cebel, Ebû'd-Derdâ, Sa'd b. 'Ubeyd, Elbû Zeyd, Mucemmi' b. Cârîye ise, iki veya üç sûre cem' etmişti. Hülefâ-i Râşidîn'den ise ancak Hz. 'Osman cem' etmişti» (39) demektedir. Görüldüğü gibi tamamını cem' etmediği halde Mucemmi' b. Cârîye de Kur'an'ı cem' edenler arasında sayılmıştır. Kısaca, burada kullanılan cem' kelimesi, Kur'an'ın tamamını toplamak ve iki kapak arasında bir mushaf meydana getirmek değildir. Belki, ayetleri toplamaya teşebbüs eden bir şahıs olarak «toplayıcı» ünvanı verilmiş olabilir (40). Şi'ilerin naklettiği : «Resûlullah, Hz. 'Ali'ye : —Ey Ali, Kur'an düşüğünün altında sahifelerde, ipek kağıt ve tomarlar içindedir. O'nu alınız, cem' ediniz ve zayi' etmeyiniz.» şeklindeki habere gelince (41); doğru olan daha önce işaret ettiğimiz gibi, Resûl-i Ekrem Refik-ı A'lâ'ya irtihal ettiğinde Kur'an-ı Kerim'in bir yerde cem' edilmiş olmaması ve sûrelerinin tertip edilmemiş olmasıydı (42). Netice itibâriyle 'Ali ve bazı sahabe Kur'an'ı mushaflara yazmışlardı. Ancak bu mushaflara üzerinde icma' edilen el-Muşhafu'l-İmâm'ın sıfat ve meziyyetleri aynen verilemezdi. Bunlar ancak ferdi mushaflardı, onlarda İmâm Mushafı'ndaki özellik ve meziyyetler yoktu (43).

(38) Suyûfi, Târihu'l-Hulefâ, s. 85.

(39) İbnu Sa'd (ö. 230/844). Tabakât, II, 112.

(40) Prof. Dr. İsmâil Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s. 66.

(41) el-Kâşânî, eş-Şâfi, s. 9.

(42) el-İtkân, I, 57.

(43) Menâhil, I, 255.

Zeyd b. S âbit'in nasıl bir yol izlediğine geçmeden önce, O'nun kişiliği ve sosyal mevkiine değinmek istiyoruz.

Zyed b. S âbit (ö. 45/665)

Zeyd b. S âbit, Peygamber (s.a.v)'in özel olarak görevlendirildiği vahiy katiplerindendi (44). Daha Resûlullah hayattayken O'nun dikkatini çekmiş, hatta zekasından dolayı, Resûl-i Ekrem tarafından yazışmalarda kontrolcü olarak görevlendirilmişti. el-İşâbe'de bununla ilgili olarak şu haber nakledilir : Zeyd'den : Resûl-i Ekrem Medîne'de bana rastladı. Dediler ki bu genç Benû'n-Neccâr'dandır. Peygamber onyedî süre okudu, ben de aynısını hemen okudum. Bana teaccüb etti ve dedi ki : —Yahûdîlerin yazısını öğren. Çünkü ben, yazdığuma karşı onlardan emîn değilim (45). Yine Zeyd'den : Resûlullah bana; «Ben çeşitli kavimlere mektup yazıyorum. Ancak onların bu yazılarda fazlalık veya eksiklik yapmalarından korkuyorum; sen Süryâncayı öğren» dedi. Ben de Süryâncayı onyedî günde öğrendim (46). Tebûk Gazvesinde Peygamber (s.a.v) Benû'n-Neccâr'ın sancağını Zeyd'e vermiş ve : «Kur'an herkese sunulur, fakat Zeyd O'nu en çok alan ve hifzedendir» buyurmuştur (47). Bu haberlerden, Peygamber (s.a.v)'in Zeyd b. S âbit'e karşı tam bir güven içinde olduğunu anlıyoruz.

Bunlara ilâveten Zeyd aynı zamanda bir fakih idi. Enes b. Mâlik (ö. 91/710), Resûl-i Ekrem'in şöyle dediğini nakleder : «Sizin ferâizi en çok bileniniz Zeyd'dir.» Bu haberi Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) sahîh bir isnâdla rivayet etmiştir. İbnu Sa'd da sahîh bir isnâdla şunu rivayet etmiştir : «Zeyd b. S âbit, altı kişi olan fetva eshabından birisiydi» (48). Şa'bî de : «Zeyd'in ferâiz ve Kur'an sahasında rütbesi yüksek idi» der. Zeyd defnolunduğunda Ebû Hureyre (ö. 59/679) : «O, bu ümmetin büyük âlimiydi. Umulur ki Allah O'nun yerine İbnu 'Abbâs'ı halef kılar» demiştir (49). Süleymân b. Bişâr ise şunu söyler : «Ömer ve 'Osman

(44) A.c., a.y.

(45) İbnu Hacer, el-İşâbe, I, 561.

(46) A.e., a.y.

(47) en-Nevevî (ö. 676/1277), Teẖzîbu'l-Esmâ ve'l-Lügât, I, 201; Vekî' Muhammed Halef b. Hıbbân (ö. 306/918), Aḥbâru'l-Kudât, I, 108.

(48) el-İşâbe, I, 562.

(49) Nuketü'l-Intişâr, s. 372.

ferâiz, Kur'an, fetvâ ve hüküm hususunda kimseyi Zeyd'e üstün tutmamaktaydılar» (50). İbnu 'Abbâs Zeyd hakkında : «O, ilimde rüsûh sahibi olanlardan idi» demektedir (51). Yine Şa'bî şöyle bir rivayet nakletmektedir : «... Zeyd binmek için ayaklarını özen-giye attığında hemen İbnu 'Abbâs özengiye tutar. Bunun üzerine Zeyd O'na : «Ey Peygamberin amcası oğlu çekil, diye söylenince İbnu 'Abbâs : —Biz âlimlere - veya Peygamberimiz'in ehl-i bey-tine— böyle davranırız» der (52). Hz. Ömer hacca gittiğinde O'nu yerine bırakırdı. Şâm'a geldiğinde de Zeyd O'nunla beraberdi. Yemûk ganimetlerini taksime görevlendirilmiş, Yemâme harple-rine katılmış ve ok atmıştır (53). Sa'îd İbnu'l-Müseyyeb (ö. 94/712) Medîne dışında bulunan sahebeden hiç bir söz nakletmezdi. Fakat : «Zeyd müstesna; O, insanların, ortaya çıkan hadiselerin hükmünü en iyi bileni, hakkında bir şey işitilmeyip de kendisine sunulan meseleyi de en iyi anlayan idi. Zeyd'in, bildiğim her sö-zünün doğruluğu hakkında, doğuda da batıda da ittifak edil-miştir.» der ve ondan naklederdi (54).

Zeyd b. Sâbit bunun yanında kıraat ilminde de temayüz et-miştir. Resûlullah zamanında Kur'an'ın tamamını ezberleyenlerden idi. Ebû 'Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 412/1021) şöyle der : «Ebû Bekr, 'Ömer, 'Osman, Zeyd b. Sâbit, Muhâcirûn ve Ensâr'ın kıra-atları birdir. Onlar yaygın kıraatle okuyorlardı. Bu kıraat Resûl-i Ekrem'in vefat ettiği yıl Cibril-i Emîn'e iki defa tekrarlayarak okuduğu kıraattır. Ve Zeyd (arza-i ahîre)ye şahid olmuştur. İn-sanları arza-i ahîredeki kıraate göre okutuyordu. Bunun içindir ki, Kur'an'ı cem' içinde Ebû Bekr O'na itimat etti, Hz. 'Osman da teksir içinde O'nu görevlendirdi (55).

Zikrettiğimiz haberler, Zeyd b. Sâbit'in İslâm cemaatindeki mevkiinin son derece yüksek olduğunu, Resûlullah (s.av)'in O'na olan güveni yanında Aşhâb'ın da O'na karşı son derece saygılı

(50) A.e., a.y.

(51) el-Haddâd Halef el-Huseynî, el-Kevâkîbu'd-Durriyye, s. 18.

(52) Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 745/1344), el-Başâr we'z-Zehâir, I, 112.

(53) Tehzîb, a.y.; Ahbâru'l-Kudât, a.y.

(54) Nuketu'l-Intişâr, s. 371.

(55) el-Burhân, I, 237.

davrandıklarını ortaya koymakta ve böylece cem' işinde Zeyd'in görevlendirilmesinin tam bir isabet olduğunu göstermektedir.

Ebû Bekr O'na : — Sen genç bir adamsın, akıllısın seni hiç bir şeyle itham edemeyiz, hem de Peygamber'e vahiy katipliği yapıyordun, derken O'nun şu sıfatlarla muttasıf olduğunu kasdediyordu :

- a) Genç olması, dolayısıyla kendisinden isteneni daha şevkle yapması,
- b) Akıllı olması, dolayısıyla Kur'an'ı daha çok ezberlemiş olması,
- c) İtham edilemez olması, dolayısıyla gönlün O'na güvenmesi,
- d) Vahiy katipliği yapmış olması, dolayısıyla Kur'an'a diğerlerinden daha çok vakıf olması (56).

Zeyd, yapılan müracaatlardan sonra «bir dağı taşımaktan daha ağır» dediği Kur'an'ı cem' etme teklifini kabul etti. Zeyd b. Sâbit Kur'an'ı cem' ederken nasıl bir yol takip etti, hangi prensiplere bağlı kaldı? Şimdi bunu inceleyelim.

Zeyd B. S âbit'in Kur'an'ı Cem' Etme İşini Yürütmesi :

Zeyd b. S âbit, Kur'an'ı cem' ederken son derece ince ve sağlam bir yol izledi. Çok titiz ve geniş bir araştırmaya gösterdi. Yalnız kalplerde hıfzedilene güvenmedi, sadece yazılan ve işitilenlerle de yetinmedi. Cem' işinde iki kaynağa beraberce güvenerek araştırma (tetebbu)'sının sahasını geniş tuttu : Birincisi; Allah'ın Resûl'ü huzurunda yazılan, ikincisi; insanların göğsünde muhafaza edilen. Tedbir ve ihtiyatta öyle itina gösterdi ki, getirilen ayet veya sürenin Allah'ın Resûl'ü huzurunda yazıldığına dair âdil iki şahid getirilmedikçe, asla kabul etmedi. İbnu Ebî Dâvûd'un Yahyâ b. 'Abdirrahmân tarîkiyle rivayet ettiği şu haber buna delalet eder : ... 'Ömer geldi ve «Kim Resûlullah'dan Kur'an'a dair bir şey almışsa onu bize getirsin.» dedi. Sahâbe, duyduklarını sahîfelere, ince taş levhalarına ve hurma dallarına yazıyordu. İki şa-

(56) Lebîb Sa'îd, el-Muşhâfu'l-Murettel, s. 65.

(57) Menâhil, I, 252.

hid olmadan hiç bir şeyin kabûl edilmediğine İbnu Ebî Dâvûd'un bu sefer de Hişâm b. 'Urve'den, O'nun da babasından naklettiği şu haber, aynı şekilde, delâlet eder : «Ebû ekir; 'Ömer ve Zeyd'e : —Mescidin kapısına oturun. Size, kim iki şâhid ile Allah'ın Kitab'ından bir şey getirirse, onu yazınız» der. Bu haber munkatı' dahi olsa râvileri sikadır (58). İbnu Hacer el-'Askalâni, iki şahid-den muradın hıfz ile kitabet olduğunu söyler (59).

Bundan anlaşılıyor ki, Zeyd b. S âbit kitabettekini hıfzdan, hafızalardakini de kitabetten takip edip kesin olarak Kur'an'dan olduğu anlaşılmadıkça, hiç bir şeyi kaydetmedi. Sonra O, bu büyük işi yaparken kontrolsüz de değildi. Ebû Bekir, 'Ömer ve Sa-hâbenin uluları O'nu murakabe ediyor ve bu büyük da'vada O'na yardım ediyorlardı (60).

Ancak S ahh-Buhârî'de de nakledildiği gibi (61) Zeyd b. S âbit Tevbe sûresinin son ayetini Huzeyme b. S âbit'in yanında bulmuş ve O'nun şehâdetiyle bunları, Kur'an'a derc etmiştir. Haber şöyledir : «'Abdullâh İbnu'z-Zubeyr'den : Hâris b. Huzeyme Berâe sûresinin sonundaki iki ayetle beraber 'Ömer'e geldi. 'Ömer O'na : —Bunların Kur'an'dan olduğuna dair başka şâhid var mı? dedi. Huzeyme de : —Hayır, dedi. Olup olmadığını bilmiyorum valla-hi. Yalnız şehâdet ederim ki, bu ayeti Resûlullah'dan işittim ve ezberleyip kalbime yerleştirdim... 'Ömer de : —Ben de şehâdet ederim ki, bu ayeti Resûlullah'dan ben dahi duydum, dedi. Sonra da : —Eğer üç ayet olsaydı, onu bir sûre yapardım. Kur'an'dan bir sûreye onları ilhâk edin, diye ilâve etti (62). Bir başka haberde, Ahzâb sûresinin 23. ayetinin yine Huzeyme b. S âbit e-İnsârî'nin yanında bulunduğunu gösteriyor. Zühri (ö. 124/742)'nin Hârice b. Zeyd b. S âbit'ten O'nun da babası Zeyd b. Sâbit'ten naklettiğine göre : «Mushafı yazdığım da Resûlullah'dan duyduğum bir ayeti bulamadım. Onu, daha sonra Huzeyme b. S âbit'in yanında buldum : «İnsanlardan, Allah'a verdiği ahdi yerine getiren adamlar vardır. Kimi, bu uğurda canını vermiş, kimi de beklemektedir. Ahdlerini hiç değiştirmemişlerdir».

(58) A.e., a.y.

(59) İbnu Hacer el-'Askalâni, Fetûh'l-Bârî, IX, 11.

(60) Menâhil, a.y.

(61) Şaħîh-ı Buhârî, VI, 225; IX, 92, 93.

(62) Kitâbu'l-Meşâhif, s. 30.

Ḥuzeymetu'l-Enşârî, «Zü's-Şehâdeteyn» —iki şehâdet sahibi— olarak çağrılıyordu. Zührî şöyle anlatır : « Ḥuzeyme, Şıffin'de 'Ali ile beraber savaşırken öldürüldü (63). Tevbe sûresinin son iki ayetiyle, Ahzâb sûresinin 23. ayetinin Kur'an'a derc edilmiş şekline bakılarak, iki şahit şartının burada çiğnendiği ve Kur'an'ın tevâtüren nakledilme şartının burada cârî olmadığı söylenebilir. Kısaca şunu söyleyebiliriz : «Tevâtür vardır, yoktur meselesi Peygamberin ahabından sonraki devreye aittir. Tâbiîn ve etbâ-i tâbiîn devirlerine nisbetle tasavvur olunur. Ashaba gelince, onların Peygamber'den herhangi bir ayetin Kur'an olduğunu işitince, onun Kur'an'lığını kat'i olarak bilirlerdi (64). Ahzâb ve Tevbe'deki ayetlerin Ḥuzeyme gibi yüksek bir şahsiyeti haiz sahabînin yanında bulunması ayrıca bir itibar ve emniyet medarı olmuştur (65).

Çünkü Ḥuzeyme, gözde bir kişiydi. Haberlerden bunu anlıyoruz : Ebû Ya'lâ'nın Enes b. Mâlik (ö. 179/795) den rivayetine göre iki kabile, Evs ve Ḥazrec, birbirlerine karşı tefahura kalkıştılar. Evs'liler dedi ki : —Bizde Resûlullah'ın, şehadetini iki kişinin şehadetine denk kıldığı kimse (Ḥuzeyme b. S âbit) var (66). Ensardan olup, Evs kabilesine mensub olan Ḥuzeyme'nin Bedr harbine ve daha sonraki hadiselerle şahit olduğunu, Mekke'nin fethi günü Benî Ḥatme'nin sancığının O'nun elinde olduğunu öğreniyoruz (67). Hz. 'Ali ile beraber Cemel ve Şıffin savaşlarına katılmış, ancak bunların ikisinde de kıtale iştirak etmemiştir. 'Ammâr b. Yâsir Şıffin'de katil olunca, Ḥuzeyme Resûlullah'ın : «'Ammâr'ı sapık bir taife öldürecek» dediğini duydum der, sonra kılıcını çeker ve ölene kadar savaşır (68). Ḥuzeyme'yi iki şehâdetli yapan olaya gelince :

Resûlullah (s.a.v), Sevâ b. el-Kays el-Muhâribî'den bir at satın almıştı. Fakat Sevâ bunu inkar eder. (Her halde daha fazla paraya satacağına inanıyordu). Ḥuzeyme b. S âbit ise, atı Peygamber'e

(63) A.e., s. 92.

(64) Tecrid-i Şarih, VIII, 274.

(65) A.e., a.y.

(66) el-İşâbe, I, 426; el-Bağavî (ö. 510/1116), Me'âlimu't-Tenzil, s. 175.

(67) İbnu'l-Eşîr, (ö. 630/1233), Usdu'l-Gâbe, II, 133.

(68) Usdu'l-Gâbe, a.y.

sattığına dair Resûl'ün lehinde şâhidlik yapar. Bunun üzerine Peygamber O'na: —Bizimle beraber bulunmadığın halde seni şâhidlik yapmaya sevkeden ne idi? der. Huzeyme ise: —Ben seni getirdiğin şeyle tasdik ettim ve bildim ki, sen ancak doğruyu konuşursun. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem: — Huzeyme, kimin lehinde veya aleyhinde şâhidlik yaparsa, O'nun şehâdeti yeter, buyurdu (69).

Zeyd b. S âbit, bu ayetleri Kur'an'dan sayarken Resûlullah'ın Huzeyme hakkındaki bu sözünden haberdardı ve bu habere dayanarak ayetleri Kur'an'a dahil etmiş olmalıydı. Yani Zeyd b. S âbit, içinde çok titizlik göstermiş, mesnedsiz hiç bir şey yapmamıştı.

Bir başka rivayete göfe, Kur'an'dan olan recm ayeti Kur'an dışında bırakılmıştır. Bu rivayete göre; Hz. 'Ömer (ö. 23/644)'in şöyle dediği naklolunmuştur: «Bir hakikattir ki, Allah, Muhammed'i hak Peygamber gönderdi ve O'na kitab indirdi. O'na indirdiği ayetler içinde recm ayeti de vardı (70). Recm ayeti olarak gösterilen lafzın, Kur'an'ın nazm ve siyakıyla bir uyum halinde olmadığı, dolayısıyla Kur'an'dan sayılamayacağı söylenmektedir:

dir: «Bak! Nasıl nazım bu? Biz « » naz-

mının «Kur'an'ın alışılan nazım halinden olmadığına yemin etmekten çekinmeyiz. Yine bu, Kur'an lügâtının sağlamlığına, nazımının inceliğine, yapısının kuvvetine ve akıcılığına benzemeyen ham bir söz ve lâfdir (71). Bu hususta Muhammed Hamîdullâh şunları der: Bu husustaki rivayetleri bütün hadis kitaplarında, itina ile gözden geçirdim. Gördüğüm şudur: Buḥârî ve diğer hadis kitaplarında Hz. 'Ömer'in; «Recm ayeti Kur'an'dan bir ayet idi» dediği nakledilmiyor. Aksine O'nun şöyle dediği naklediyor: «Bu (yani recm hükmü), Allah'ın kitabında vardı». Bunun manası çok önemlidir. Çünkü «Allah'ın kitabı» Kur'an'dan ibaret değildir. Kur'an'ın bir çok ayetlerinde, kitab ismi ve «K-T-B» kökü «hüküm» manasında kullanılmaktadır. Meselâ:

---

(69) A.e., a.y.

(70) Tecrid-i Şarîh, XII, 409; Recm ayeti (...)
dir.

(71) Sadık er-Râfi'i, I'câzu'l-Kur'an, s. 29.

(72) ayetinde «kitab»; farz hüküm «manasındadır.» Namaz; kitabdır, diyemeyiz. (...) Binâenaleyh Hz. 'Ömer'in sözü şu anlama gelir: «Allah'ın farz kıldığı, hükmettiği şeyler arasında recm de vardı.» Yoksa Hz. 'Ömer «Recm Kur'an'dan bir ayet idi» dememiştir. Bu birinci izah tarzıdır.

İkinci izah şöyledir: Allah Taâlâ bir çok Peygambere muhtelif kitaplar göndermiştir. Tevrât da, Zebûr da, Suñuf-i İbrâhîm de, İncil de Allah'ın kitaplarıdır. Öyleyse Hz. 'Ömer, daha önceki kitaplarda veya bunlardan birinde recm hükmünün mevcût olduğunu kastetmiş olabilir.

Son ve zayıf bir ihtimal olarak, Hz. 'Ömer yanlış olabilir. Hüküm şeklinde müslümanlara emredilen bir hususun Kur'an'a derc edilmesini istemiş olabilir. Fakat bunda tereddüdüm var. Hz. 'Ömer, Buhârî'nin bildirdiğine göre şöyle demiştir: «Eğer insanların; 'Ömer Kur'an'da olmayan bir şeyi Kur'an'a derc ediyor ithamlarından korkmasaydım, recm hükmünü Kur'an'a idhal ettirirdim.» Yine bu rivayette diyor ki, «Biz recm hükmüyle Hz. Peygamber devrinde ve O'ndan sonra şimdiye kadar amel ettik. Sonradan gelenler recme aitt Kur'an'dan bir ayet bulamayınca, «Bu hükmün aslı yok!» diyeceklerdir. İşte Hz. 'Ömer'in açık ifadesinden şunu çıkarıyorum ki; Hz. 'Ömer de recmin Kur'andan bir ayet olmadığını biliyordu. Fakat bunun ayet olduğunu iddia etmemekle beraber, insanların ilerde recm hükmünü reddetmelerinin önüne geçmek için bu hükmün zeyl ve not kabîlinden Kur'an'da yer almasını arzu ediyordu (73).

Kesin olan şudur ki Allah'ın vahyi nasıl nazil olduysa eksiklik veya ilâve olmaksızın cem' edilmiş ve bize kadar ulaşmış olup, dünya var oldukça da aynı safvet ve pâklıkla var olacaktır. O'nda hiç bir tebdil ve tağyîr söz konusu olamaz. Peygamber bile O'nu kendiliğinden değiştirme yetkisine sahip olmamışken (74), halefleri bunu nasıl yapabilir? O'nu iki kapak arasına toplayan ve da-

---

(72) Nisâ, 103.

(73) Kur'an'ı Kerîm Tarihi Ders Notları, s. 27, 28.

(74) Yûnus, 15.

ha sonra çoğaltan o büyük zatlar, ancak övgüye lâyıktırlar. Onların hakkı ancak budur. Onlar kendilerine düşen görevi bihak-
kın yerine getirmişlerdir. O'nun tahrîf edildiğini, bazı lâfızlarının
değiştirildiğini iddia etmek, ya büyük bir gafletin eseridir, veya
yıkıcı bir artıniyetin tezahürüdür. O'nu değiştirmeye hiç bir kuv-
vetin gücü yetmeyecektir. Çünkü Şâri'i Teâlâ : «Zikr (Kur'an)'ı
biz indirdik. O'nun muhafızı da muhakkak biziz» (75) buyurmak-
tadır.

Zeyd b. Sâbit'in başkanlığındaki komisyon tarafından cem'
edilen bu mushafın bazı özellikleri vardı :

- a) Bir defa bu mushaf, araştırma ve tedkikin en incesiyle, il-
mî metodun en sağlamıyla teşekkül etmiştir,
- b) Tilâveti nesholunan lâfızlardan tecrid edilmiştir,
- c) İçindekilerin mütavahir olduğunda ümmetin icmâi var-
dır (76).

Meydana gelen bu mushafa bütün müslümanlarca tam bir bağ-
lılık gösterilmiş, sıhhatine, bu şekilde yapılan cem' ile, gölge dü-
şürüldüğü hususunda hiç bir İslâm alimince bir şey söylenme-
miştir.

Bu mushaf Hz. Ebû Bekir'e teslim edilmiş, O'ndan sonra da
Hz. Ömer'e, O da şehid edilince kızı ve Hz. Peygamber'in zevcesi
Hafsa (r.a) ya intikal etmişti. Daha sonra Hz. 'Osmân zamanın-
da teksîr için Hafsa'dan istenmiş, O da tekrar kendisine îade edil-
mek şartıyla vermiş, teksîr işi bitince de tekrar Hafsa'ya îade
edilmiştir (77). Bu mushaf, nakledilen rivayete göre; «Hafsa'nın
vefatından sonra Medîne Valisi olan Mervân (ö, 132/749) tarafın-
dan 'Abdu'llâh b. 'Ömer'den istenmiş, O da Hafsa'nın cenazesin-
den döner dönmez mushafı Mervân'a götürmüş, Mervân da Hz.
'Osmân tarafından istinsah edilen mushafı belki muhalif bir
şey olur endişesiyle onu yakarmıştı (78).

(75) Hıcr, 9.

(76) Menâhil, I, 253.

(77) Fetḥu'l-Bârî, I, IX, 15.

(78) Kitâbu'l-Meşâhif, s. 21.

Araştırmamızın sonunda, Kur'an'ın ilk defa Hz. Ebû Bekir zamanında cem' edildiği ve bunu yapanın da Zeyd b. Sâbit olduğu bir defa daha vurgulanmış oluyor. Bu mâlûmatın ışığı altında, Hz. 'Ali'nin Kur'an'ı ilk cem' eden kimse olduğunu söylemek, cem' sırasında bazı usulsüzlüklerin yapıldığını iddia etmek tarihî hakikatlere aykırıdır. Büyük bir dikkat ve itinâ ile Kur'an'ın yazıldığı dağınık malzemeler bir araya getirilmiş ve bu günkü «Mushaf-ı Şerif» teşekkül etmiştir. Bu büyük işe emeği geçenlerden Allah razı olsun.